

ההתייחסות לנוסעים בשבת לבית הכנסת בחו"ל

(עיון בהלכה ונדרכי פסיקתה)

...הבא להתחסד חסידות אמיתי, צריך שישקול כל מעשיו לפי התולדות הנמשכות מהם ולפי התנאים המתלווים להם לפי העת, לפי החברה, לפי הנושא ולפי המקום. ואם הפרישה תוליד יותר קידוש שם שמים ונחת רוח לפניו מן המעשה, יפרוש ולא יעשה. או אם מעשה אחד במראיתו הוא טוב ובתולדותיו או בתנאיו הוא רע ומעשה אחר רע במראיתו וטוב בתולדותיו, הכל הולך אחר החיתום והתולדה שהיא פרי המעשים באמת

(מסילת ישרים סוף פרק כ)

בפתח הדברים

...כי יפלא ממך דבר למשפט
ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם
ודרשת והגידו לך את דבר המשפט.
ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא

(דברים יז, ח-יב)

היכולת לפסוק הלכות ולהכריע בין דעות שקולות אינה כישרון הנתון לכל תלמיד חכם. לא די בקניית ידיעות נרחבות, ואף לא ביכולת ניתוחן, בכדי להכריע בשאלות הלכתיות כבדות משקל. פוסק הלכה¹, נוסף על היותו ת"ח מובהק, ניחן ביכולת לתאם בין רצון נותן התורה ובין המציאות המורכבת שלפניו. לשם כך הוא זקוק בראש ובראשונה להבין היטב את הרקע

לבעיה שהתעוררה, וזאת עוד לפני שהוא נזקק למקורות ההלכה. התורה מפנה את מבקש דבר המשפט לשופט שבימיו, לא רק מהסיבה הטכנית, שהוא אינו יכול לפנות לאחר. הנחת היסוד היא שרק פוסק "אשר יהיה בימים ההם", ידע לקרוא נכונה את המציאות שלפניו ולשקול את מכלול ההיבטים וההשלכות שיעלו ממוצא פיו. לכן רק הוא יהיה המוסמך לפסוק באותו עניין. הגמרא (גיטין נו, א) מבקרת בחומרה רבה מקרה שבו טעות בהערכת המצב גרמה לצרות רבות לכלל עם ישראל². הצורך שבחיבור בין הכרת המציאות מצד אחד, ובין הכרעת הדין מצד שני, עשוי להביא לידי כך שפסק הלכה שיינתן יתאים לקונסטלציה מאוד ספציפית, ולא ניתן יהיה לראות בו תקדים לשאלות דומות במציאות אחרת. משום כך, יתכן שפוסק אחד ישיב בצורה שונה, ואולי אף הפוכה, לשאלה אחת שתישאל על ידי שני אנשים הבאים מעולמות שונים. דוגמא יפה לכך אפשר למצוא בדיון אודות היחס לאותם אנשים שבאים ברכבם לבתי הכנסת בשבת. גדולי הפוסקים³ נקראו לפסוק בשאלה כבדה זו תוך הדגשה ברורה שהפסיקה בסוגייה זו יפה כוחה לקהילות בתפוצות בלבד. במאמר שלפניכם נעשה ניסיון להתחקות אחר דרכו של הפוסק בשעת מלאכתו. וזאת, מתוך רצון להבין, ולו במקצת, את מערכת השיקולים שהנחו אותו במתן פסיקתו. אין כותב שורות אלה נמנה בין פוסקי הלכה, ואין הוא מעוניין להימנות בין: "תלמיד-חכם שלא הגיע להוראה – ומורה"⁴. לכן אין לראות בכל האמור בשורות הבאות אלא עיון בהלכה

1. עיין קובץ אגרות לחזו"א (חלק א, אגרת לא, ירושלים תשט"ו), וז"ל: "בירור משפט בבחינת הלכה למעשה נחלק לעיונים שניים: העיון הראשון – להניף הסולת הנקי סעיפי המשפט התוריים, ואחריו עיון השני – החדירה בהעובדא הנוכחת לפנינו במעלותיה ומגרעותיה ובדיוק משקל של כל פרק מפרקיה, כדי להתאים את הנידון אל סעיף ההלכה המכוון עליו. ומרובים המכשולים ביסוד ההלכה, ז"א: אף שאין הדיין אומר על מותר אסור ועל אסור מותר – בכל זאת הוא נכשל בהמעשה שבא לידו ומחליט בכוח מדומה שזו שבא לידו היא של הסעיף הידוע, בעת שהעלים עין מקו דק רב הערך בפלילת המשפט הנבנה תמיד על קווים שכליים דקים, ובהעלמה זו הוציא משפט מעוקל, מעוות לא יוכל לתקן. ובשל העיון האחרון נשללה ההוראה מן ההמון אף בדברים שהאסור והמותר מפורסם תכלית הפרסום וניתנה לחכמים שבכל דור לחקור לאשורה של כל שאלה המופיעה מזמן לזמן שהחכמים יפתרוה מנקודת עיון מקיף והסתכלות בהירה".
2. "ענוונותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליטנו מארצנו".
3. עיין בסוף המאמר, שם הובאו דבריהם של הרה"ג הרב עובדיה יוסף שליט"א ודברים שנאמרו בהסכמתו של הרה"ג הרב שאול ישראלי זצ"ל.
4. עפ"י סוטה כב, א: "כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה" – כי רבים חללים הפילה – זה ת"ח שלא הגיע להוראה ומורה..."

ולא למעשה. אפשר לראות בכתוב כאן מעין הזמנה לעיון במדיניות הפסיקה כפי שהיא באה לידי ביטוי בסוגייה הנידונה. אם ישכיל הקורא ולו במעט, נמצא כותב שורות אלה בא על שכרו.

הצגת הבעיה

מעמדה של התודעה היהודית בקרב היהודים בתפוצות ישראל הולך ומתערער. מעטים הם היהודים החיים ופועלים בקרב קהילות יהודיות מאורגנות. שוויון הזכויות שהוענק ליהודי הגולה, עם תהליך החילון הכללי, הביאו לפיזור האוכלוסייה היהודית ברחבי המדינות השונות. כתוצאה מכך, נוצר נתק בין היהודים ובין בית הכנסת, ולמעשה בין היהודים ובין מרכז יהודי-רוחני כלשהו. כך נסללה הדרך לנישואי תערובת ולאבדן של חלקים רבים מעמנו בהתבוללות.

לבית הכנסת בחו"ל תפקיד מרכזי בקהילה. נוסף על היותו מקום תפילה, הוא משמש למעשה כמרכז הרוחני של היהודים. במסגרת זו נחשף המבקר בו לתפילות ושיעורי תורה. הוא עשוי ליצור קשרים חברתיים עם בני הקהילה ואולי גם עם רב הקהילה. בדרך זו מתחזקת זהותו היהודית. אך דא עקא, יכולת ההשפעה של רב הקהילה בשיחות כלליות ואישיות מותנה בהגעתו של היהודי לבית הכנסת. אין שום דרך אחרת לחזק את הזהות היהודית אם לא יוצרים את המפגש החווייתי-אינטלקטואלי שבתפילה ובשיחות הרב. כאן עולות הבעיות הקשות. בראש ובראשונה ישנו חוסר מודעות לשמירת שבת. יחד עם זאת, פיזור האוכלוסייה יצר מצב שבו המרחק בין בית הכנסת ובין מקום המגורים עשוי להגיע לעשרות רבות של קילומטרים. לעיתים הליכה ברגל כרוכה בסכנות פיזיות. למעשה, חלק מאותם שעדיין שומרים זיקה ליהדות מגיעים בשבת לבית הכנסת ברכב.

תופעה זו מעלה מספר שאלות הלכתיות:

1. האם יש צורך למנוע מאלה שמחללים את השבת לפקוד את בית הכנסת כל עוד הם באים ברכב?
2. מה ישיב מורה הוראה כאשר יישאל ע"י אחד מהנוסעים ברכבם בשבת, האם כדאי לו לבוא למרות חילול השבת הכרוך בהגעתו?
3. האם ניתן ליזום פעילות קהילתית בבית כנסת מתוך מודעות לכך שחלק מהאוכלוסייה יגיע ברכב ויחלל ע"י כך את השבת?

לשאלות אלה אפשר לצרף עוד דילמות חינוכיות קהילתיות קשות מאוד:

1. כיצד נשמור על צביון השבת⁵ בקהילה בשעה שרבים מתוכה מחללים אותה ב"הסכמה שבשתיקה" מצד המנהיגים הרוחניים?
2. מהם הגבולות⁶ שנצטרך (אם בכלל) להעמיד במצב זה? האם נתיר, דרך משל, הקמת מנין משותף לגברים ולנשים בבית הכנסת רק מתוך רצון לחברם לקהילה ולגרום לשמירת זהותם היהודית?
3. ויתור על ערך אחד (שמירת שבת למשל) לטובת ערך אחר (התחברות לעם ישראל דרך בית הכנסת) כפי שעשוי לעלות מהשאלה הנידונה, עלול להוביל אותנו לדיון נרחב יותר בשאלה של מדיניות פסיקתית כוללת שבה עולה שאלה דומה.

במסגרת מצומצמת זו, לאור גודל השאלות שהועלו וקוצר השגתו של כותב שורות אלה, לא תתכן התייחסות מקיפה ויסודית לכלל הבעיות שהוזכרו. נסתפק אפוא, בפתיחת פתח לדיון בבחינת "ואידך זיל גמור".

פרק ראשון – הדיון ההלכתי

הקושי העיקרי הוא בשאלה האם לעודד את הציבור להגיע לבית הכנסת כאשר ברור לכולם שיעשה זאת באיסור. אגב הדיון בשאלה זו ייפתח פתח לדיון בשאר השאלות.⁷

א. "ולפני עור לא תתן מכשול"⁸

חז"ל פירשו את הפסוק "ולפני עור לא תתן מכשול" שלא כפשוטו. וכך אמרו: לא בעיוורון ומכשול פיזיים עסקינן בפסוק זה אלא ב"עיוורון" וב"מכשול" שכליים-רוחניים. מתוך כך

5. עיין שו"ת שרידי אש (ח"ב סימן קנו): "...הקהילה של כת"ר ידוע ליר"ש ושומר משמרת הקודש, ואם הם ירשו למשוררים שיסעו בשבת לצורכי התפילה בשבת, ישפיע זה השפעה רעה על כל אנשי הקהילה, שהם יאמרו: התירו פרושים לחלל את השבת ע"י נסיעה בשבת, ונמצא זה גורם למכשול הרבים ח"ו. והרי אנו חותרים בכל כוחנו לחזק את שמירת השבת בקרב אחב"י, ואיך נוכל להנהיג מנהג זה...".
6. עיין אגרות משה (או"ח ח"א סוף סי' צט): "...ובדבר שרוצה להסתלק מלהיות מעמבער (חבר) בבית הכנסת שהרבה מהמתפללים שם אין מתנהגים כשורה, דעתי נוטה שאין להסתלק כדי שיהיה מי שימחה בידם... אך הוא כ"ז שמתנהגים בבית הכנסת כשורה. אבל אם ישנו ח"ו מסדר ביהכ"נ, כגון שישלקו המחיצה שבין אנשים לנשים או שישנו אף במקצת סדר התפילה וקה"ת – מחוייבין כל יראי ה' להסתלק מלהיות מעמבער שם".
7. לא נדון כאן בדילמות הקהילתיות והחינוכיות שהעלנו, שכן כל אחת מהן קובעת ברכה לעצמה, ואכמ"ל.
8. ויקרא יט, יד.

אמרו, שהתורה בפסוק זה אסרה על אדם לגרום לחבירו שיחטא?⁹ המקור לדין זה מופיע במסכת עבודה זרה (ו, א):

תניא, אמר ר' נתן: מנין שלא יושיט אדם כוס של יין לנזיר ואבר מן החי לבן נח? תלמוד לומר: "ולפני עור לא תתן מכשול"... הכא במאי עסקינן? דקאי בתרי עברי דנהרא. דייקא נמי דקתני 'לא יושיט' ולא קתני 'לא יתן'.

מדברי גמרא זו משמע שאין איסור "לפני עיוור" קיים אלא כאשר הגורם לעבירה (במקרה זה מושיט כוס היין לנזיר) סייע בצורה כזו שבלעדיו לא הייתה מתבצעת העבירה. וכלשון הגמ': "תרי עברי דנהרא". אילו הייתה העבירה מתבצעת גם ללא סיוע גורם חיצוני, אין בזה איסור "לפני עיוור" **מן התורה**. ונחלקו הראשונים והאחרונים אם ישנו בכל זאת במצב זה איסור מדרבנן או שמא הדבר מותר לגמרי. השולחן ערוך (יו"ד קנא, א) כתב:

דברים שהם מיוחדים למין ממיני אלילים שבאותו מקום – אסור למכרם לעובדי אותם אלילים שבאותו מקום...

על כך מעיר הרמ"א בהג"ה:

...י"א, הא דאסור למכור להם דברים השייכים לעבודתה – היינו דווקא אם אין להם אחרים כיוצא בו או שלא יוכל לקנות במקום אחר. אבל אם יכולים לקנות במקום אחר – מותר למכור להם כל דבר (מרדכי פ"ק דע"ז). ויש מחמירין. ונהגו להקל כסברא הראשונה. וכל בעל נפש יחמיר לעצמו (ר"ן שם ובתוס').

הרמ"א מבאר שנחלקו המרדכי והר"ן¹⁰ בשאלה אם ישנו איסור 'לפני עיוור' מדרבנן, כאשר ביצוע העבירה אפשרי גם ללא סיוע מגורם חיצוני: דעת המרדכי היא שאין איסור אפילו מדרבנן, כאשר אין עובר העבירה זקוק לעזרה כלשהי לשם ביצוע העבירה. לעומתו סובר הר"ן, שבמקרה כזה ישנו איסור מדרבנן. הרמ"א פסק להלכה כדעתו של המרדכי והוסיף ואמר שאעפ"י כ"כ "בעל נפש יחמיר לעצמו" כדעת הר"ן הסובר שיש בזה איסור מדרבנן. הש"ך במקום (ס"ק ו) חולק על הבנתו של הרמ"א. הוא סבור שלא נחלקו ראשונים בדין זה. לדעתו, כל הראשונים הנ"ל יקלו כשמדובר בישראל מומר¹¹ או בגוי, ואין כלפיהם איסור

9. עיין ספרא ותורה תמימה שם.

10. עבודה זרה ו, א.

11. הדגול מרבבה במקום הרחיב זאת לישראל מזיד.

לפני עיוור' אפילו מדרבנן¹². לא כן הדין בישראל שפועל בשוגג. במקרה כזה יש להחמיר משום שחייבים להפרישו מאיסור. לגביו יש איסור 'לפני עיוור' מדרבנן אפילו כשאינו זקוק לעזרת המסייע.

ב. מסייע בידי עוברי עבירה

לצד איסור "לפני עור לא תתן מכשול", ניתן למצוא איסור נוסף מדרבנן: "מסייע ידי עוברי עבירה". מקורו של איסור זה, בין היתר, הוא במסכת שביעית (פ"ה מ"ט)¹³, וכך שנו חכמים: אשת חבר משאלת לאשת עם הארץ נפה וכברה ובוררת וטוחנת ומרקדת עמה. אבל משתטל מים לא תגע אצלה, שאין מחזקין ידי עוברי עבירה...

ג. איסור מסית

הגר"מ פיינשטיין¹⁴ זצ"ל נשאל שאלה דומה בשנת תשי"ג ואסר מסיבה נוספת. בשל חשיבות דבריו לענייננו נביא אותם כלשונם:

נשאלתי מהרב ר' נפתלי קארל באך מדעטראיט אם יש איסור 'לפני עיוור' להזמין אנשים שיבואו להתפלל בשבת לביהכ"נ כשיודע שיחללו השבת בנסיעה במאשינעס (=מכוניות).

והשבת:

דלהזמין את הרחוקים באופן שאי אפשר שיבואו בלא חילול שבת – ודאי אסור, והוא עוד גרוע מאיסור לפני"ע, שהרי הוא עוד באיסור מסית. ואף שאיסור מסית לחיוב סקילה הוא רק מסית לעבוד עכו"ם, מ"מ לענין האיסור ועונש כלפי שמיא בכל החומר שאין טוענין למסית יש בכל האיסורים כמפורש בסנהדרין דף כ"ט שיליף ר"ש בר נחמן א"ר יונתן מנין שאין טוענין למסית מנחש הקדמוני אף שלא היה חטא ע"ז אלא האיסור אכילה מעץ הדעת. חזינן שאיסור מסית יש לכל עבירה, אך שאין עונשין בדיני אדם רק על מסית לע"ז, אבל בדיני שמים יענש, ולא ילמדו עליו סנגוריא. ואיסור לפני"ע יש אף באינם רחוקים כ"כ כשיודע שיתעצלו לילך ברגלים ויסעו במאשינעס אבל איסור מסית ליכא באינם רחוקים.

12. לעומת זאת, עיי משנ"ב (סי' תקכו ס"ק א) שכתב שיש איסור 'לפני עיוור' ביחס לקראים. הערת עורך (ע.א.).

13. הריטב"א ועוד ראשונים סוברים שזהו הדין של 'לפני עיוור' מדרבנן. כלומר שכאשר אין איסור 'לפני עיוור' מדאורייתא עדיין ישנו איסור מדרבנן לסייע לעוברי עבירה מדין המשנה כאן. ועיי "שבת הארץ" (עם "תוספת שבת" פ"ח ה"א אות א).

14. שו"ת אגרות משה א"ח ח"א סי' צט, ועיי שם סי' צח.

ואם אינה בלשון הזמנה אלא סתם הודעה שעושים מניין ונותנים פרסים להבאים להתפלל, שהכוונה בעצם הוא רק לקרובים אבל ידוע שיבואו גם רחוקים במאשינעס, מסתבר שאין בזה דין מסית ובדין לפנ"ע יש להסתפק. וצריכים לפרש שלא יתנו פרסים אלא לאלו שיבואו ברגליהם בהיתר...

ייתכן שהגר"מ פינשטיין זצ"ל מבחין בין איסור מסית שקיים רק כאשר סבירות העבירה גבוהה מאוד, לבין 'לפני עיוור' שאסור אף כאשר סבירות העבירה נמוכה יותר¹⁵. מכל מקום הוא אוסר בתוקף כל פעילות שיש בה עידוד לבוא לבית הכנסת באיסור¹⁶. כדי לעמוד על ההשלכות לסוגייתנו, עלינו לבחון את המציאות ואת הדין המתאים לה:

1. האיסור

נסיעה ברכב בשבת כרוכה באיסורים רבים. חלקם קשורים לעצם הנהיגה, וחלק אחר אסור אף להולכי רגל, כגון: איסור הוצאה, ולפעמים גם איסור תחומין¹⁷.

2. המציאות

סביר מאוד להניח שחלק מאותם שבאים ברכב לבית הכנסת בשבת, לא היו עושים זאת אלמלא הזמינו אותם או עודדו אותם בארגון פעילות מיוחדת באותה שבת. באותו זמן תפילה אלמלא באו לבית הכנסת, היו יוצאים לפעילות ספורט או "תרבות" והיו עושים זאת כמובן ברכבם.

כאן אנו נכנסים לדילמה קשה: האם בעל האגרות משה פסק את אשר פסק במציאות החברתית שבשנת התשי"ג באמריקה ולה בלבד? אולי בימינו נוכח גל ההתבוללות, שאינו מותר "בית שאין בו מת", יש מקום לבחון מחדש את הדברים? הרי הדבר ברור לכל רב קהילה שחלק מהציבור לא יגיע לבית הכנסת אם לא ימשכו אותו לשם בהזמנה או בארגון פעילות מיוחדת?

נוסף על כך, ברור לכול שאותם מחללי שבת שלא יבואו לבית הכנסת בשבת, לא ישבו בביתם ללמוד פרשת שבוע. הם בוודאי יצאו ברכבם לבילויים במקומות אחרים שכשרותם מפקפקת. האם במציאות כזו עדיין נאמר שישנו איסור 'לפני עיוור' או איסור מסית מדרבנן? **יתכן מאוד** שהחשש מלהידמות לרפורמים ומאובדן צביון השבת גובר על כל השיקולים שהעלינו. אין בידינו את הכלים להכריע בשאלות אלה.

15. הגר"ש אויערבך (מנחת שלמה סי' לה) חולק, כנראה, על פסיקתו של הגר"מ פינשטיין. הגר"ש פסק שם להתיר לכבד יהודי חילוני בשתייה, שאל"כ נכשיל אותו באיסור חמור יותר, של "לא תשנא". וייתכן שניתן להסיק מכאן שאם המטרה הכוללת היא תיקון אזי אין בכך "לפני עיוור". עיי"ש.

16. שאלה דומה נידונה ב"תחומין" (ח"י עמ' 111-115, 139-143) בענין 'לפני עיוור' בהפגנות נגד חילול שבת, כאשר ידוע בבירור שתגרומנה לחילול שבת על ידי שוטרים, עיתונאים וסקרנים.

17. עיין בשו"ע או"ח סי' תד אם ישנו איסור תחומין בנוסע ברכב.

ד. חטא כדי שיזכה חברך

מהפרקים הקודמים נמצאנו למדים שבאופן עקרוני אסור לעודד יהודים לבוא לבית הכנסת בשבת בשל איסורי 'לפני עיוור' ומסייע ידי עוברי עבירה. נשאלת השאלה האם לאור המצב שתואר לעיל, יש מקום להתיר לרב או לנשיא הקהילה למשל, להזמין מחללי שבת לבוא לבית הכנסת וזאת על מנת לשמרם כיהודים. משמעות שאלה זו היא שגם אם נמשיך לומר שהדבר אסור באופן עקרוני, נורה למעשה לאותם גורמים שיעברו על עבירה זו כדי לזכות ציבור גדול במצוות. נורה להם לעודד אנשים לבוא (ועיי"כ הם יעברו על איסור 'לפני עיוור' או איסור מסית) כדי שהבאים יזכו במצוות הרבה (לימוד תורה, ובהמשך קיום מצוות).

1. סוגיות הגמרא

שאלה זו עומדת ביסוד הדיון בשתי סוגיות תלמודיות שלכאורה נראות סותרות זו את זו. הסוגיא הראשונה בשבת (ד, א) והשנייה בערובין (לב, א).
נאמר במסכת שבת (ד, א):

...בעי רב ביבי בר אביי: הדביק פת בתנור, התיירו לו לרדותה בשבת קודם שיבוא לידי חיוב חטאת או לא התיירו?

בסוגייה זו נדונות שתי שאלות:

א. האם רשאי אדם לעבור עבירה קלה יחסית על-מנת להינצל מעבירה חמורה יותר?
ב. האם רשאי אדם לעבור עבירה קלה יחסית על-מנת להציל את **חבירו** מאיסור חמור יותר?
נראה כי למסקנת הסוגייה¹⁸ אין אדם רשאי להציל את חבירו ע"י זה שהוא בעצמו יעבור איסור אחר, וכלשון הגמרא: "וכי אומרים לו לאדם חטא כדי שיזכה חברך...?!".

לעומת זאת נאמר במסכת עירובין (לב, א):

תניא: האומר לחבירו, צא ולקוט לך תאנים מתאנתי – אוכל מהם עראי ומעשרך דמאי. במה דברים אמורים? בעם הארץ; אבל בחבר אוכל ואינו צריך לעשר, דברי רבי. רשב"ג אומר: במה דברים אמורים? בעם הארץ. אבל בחבר אינו אוכל עד שיעשר...

18. ההלכה נפסקה בשו"ע (או"ח רנד, ו) בעניין רדיית הפת שמותר לצורך הצלתו הוא ולא לצורך הצלת חבירו. כמו כן עיין משנה ברורה שם (ס"ק מ) המחלק בין מצב שבו צריך לעבור על עבירה כדי להציל את חבירו – בזה אמרינן שאסור, לבין מצב שאפשר לו להציל את חבירו מאיסור מבלי שיהיה צורך לעבור עבירה כלשהי – בזה אמרינן שמצוה לאפרושי מאיסורא.

במאי קמפלגי? רבי אומר: ניחא ליה לחבר דלעביד הוא איסורא קלילא ולא ליעבד עם הארץ איסורא רבה. רשב"ג אומר: ניחא ליה לחבר דעם הארץ ליעבד איסורא רבה והוא אפילו קלילא לא ליעבד.

מהגמרא בשבת למדנו שאין אדם יכול לעבור על איסור קל יחסית כדי להציל את חברו מאיסור חמור. והנה בעירובין מתירים לחבר לתרום שלא מן המוקף (איסור קל) ע"מ שלא יעבור ע"ה איסור חמור יותר (אכילת טבל), עפ"י שיטתו של רבי¹⁹.

2. שיטת בעלי התוספות

בעלי התוספות במסכת שבת עמדו על סתירה זו והציעו שלוש תשובות בדבר: א. המקור המתיר לעבור איסור קל כדי להציל אחר מאיסור חמור, לא נאמר אלא כשהאיסור החמור נגרם ע"י אותו אדם. ולכן מתירים לחבר לעבור על איסור קל (תרומה שלא מהמוקף) כדי שלא ייגרם על ידו איסור חמור (האכלת ע"ה טבל). בשאר המקרים נאסר הדבר. ב. הכלל הוא שאין אומרים לאדם חטא כדי **שיזכה חברך**. אבל מותר לעבור על איסור קל בשביל **"מצוה רבה"** או **"מצוה דרבים"**. הדוגמא הטובה ביותר לכך שבשביל מצוה דרבים מתירים לעבור עבירה מצינו בברכות (מז, ב):

מעשה ברבי אליעזר שנכנס לבית הכנסת ולא מצא עשרה ושחרר עבדו והשלימו לעשרה. והיכי עביד הכי? והאמר ר"י: כל המשחרר עבדו עובר בעשה שנאמר 'לעולם בהם תעבודו'! – לדבר מצוה שאני.
מצוה הבאה בעבירה היא! – מצוה דרבים שאני.

הרי לנו דוגמא לכך שכדי לקיים מצוות תפילה במניין עבר ר' אליעזר על איסור מהתורה²⁰, וכל זאת משום שמדובר במצוה שיש לה זיקה לרבים. ג. הכלל הוא שיש לו לאדם לעבור על איסור קל כדי להציל את חברו מאיסור חמור. רק כאשר השני פשע נאמר היוצא מהכלל: "וכי אומרים לו לאדם חטא כדי שיזכה חברך?"²¹.

3. שיטת האחרונים

התשובות הנ"ל של בעלי התוספות משמשות מקור לדיון ופסיקה אצל גדולי הפוסקים. לשם

19. הרמב"ם בהלי מעשר (פרק י הלכה ז) פסק כרבי בעניין זה.

20. עיין בחידושי הריטב"א למגילה (כט, ב, ד"ה תיתי לי), שכתב שאיסור שחרור עבד אינו אלא מידת חסידות בעלמא.

21. עיין בשער הציון שם ס"ק מ שמפרש שהכוונה כאן גם בשוגג.

דוגמא נציין מספר שאלות שנשאלו גדולי האחרונים:

הציץ אליעזר (ח"ו סי' ג) נשאל אם יש מקום לדחות ברית מילה שאמורה להיות בשבת אצל מחלל שבת ולקיימה ביום ראשון כדי למנוע מהאורחים ומבעלי השמחה לחלל את השבת. וכך הוא כותב:

...עכ"פ הרי יוצא לנו דמותו וגם כופין ליחיד לעבור אפי' על איסור דאורייתא בכדי לזכות או כדי להסיר מכשול עוון מרבים. ונלמד מזה לכאורה גם לנידוננו דמשום הצלת רבים ממכשול חילול שבת יש לדחות המילה בזמנה...

בסופו של דבר דוחה הרב את הדמיון מכמה סיבות:

- א. במקרה בו שחרר ר' אליעזר את העבד, הרבים היו מנועים מלקיים את המצוה **באותו הזמן** בו נעברה העבירה, בעוד שבשאלת המילה מדובר על חשש שיבואו לחלל שבת **בעתיד**.
- ב. מתירים לעבור עבירה כדי להביא רבים לקיום מצוה, בעוד שכאן ימשיכו מחללי השבת במעשיהם, כך שאין טעם ומשמעות להתיר עבירה כלשהי ליחיד.
- ג. עפ"י התירוץ הראשון בתוספות, אין מתירים לעבור עבירה קלה אלא כאשר מי שיעבור את העבירה גרם למכשול גדול יותר ורוצה כעת להמעיט בחומרת המצב. שונה הוא המצב בנידון דיין.
- ד. במקרה שהחוטא עבריין לא אמרין חטא וכו' עפ"י התירוץ השלישי בתוספות.

הגר"מ פיינשטיין (אגרות משה אה"ע ח"ג סי' נ) נשאל בדבר אשה נשואה כדת שחיה עם בועלה באיסור ומתנה את גיטה בסידור חופה וקידושין עם בועלה. האם יש להשתדל להצילה מאיסור אשת איש בקבלת הגט אף אם יהיה צורך לסדר לה קידושין (האסורים)? במקרה זה פסק הרב כך:

אין כאן היתר לעבור על איסור קל כדי להציל מאיסור חמור. וזאת עפ"י תירוצי התוספות התולים את הדבר בשאלה האם האיסור נעשה ע"י המציל ובשאלה האם הניצול פשע. ברם כאן אין איסור בסידור הקידושין, משום שבלאו הכי חיה האשה עם הבועל שנישאה לו בנישואין אזרחיים באיסור ולא תפרוש ממנו אף אם לא יסדרו להם קידושין. מצד שני, אף אם יש איסור בסידור הקידושין הללו יש להתיר את הקידושין בהסתמך על התירוץ בתוספות (מצוה דרבים), ע"ש.

גם הגר"ש ישראלי זצ"ל נדרש לסוגיא זו (עמוד הימיני סי' יא, עמ' קז), כאשר הוא דן בחקיקה דתית שנועדה למנוע חילול שבת, אך באופן שיש בו מתן לגיטימציה רשמית לחילול שבת במקומות מסויימים. ומתוך כך הוא דן בהרחבה בגדרי "אין אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך". בסיום הדברים קובע הגר"ש ישראלי מספר כללים:

א. אם העבירה היא תוצאה של פשיעה מוחלטת של העובר – אין היתר לאדם אחר לעבור

עבירה קלה כדי להצילו.

ב. אם העוברים הם רבים – יש לעבור כדי להצילם מאיסור, אף אם המצב נוצר כתוצאה מפשיעה שלהם.

ג. במקרים שבהם אומרים לאדם "חטא כדי שיזכה חברך", יש לנהוג כך גם אם העוברים הם מומרים לעבודה זרה או לחילול שבת בפרהסיא, ובמיוחד – כאשר הדבר נדרש כדי למנוע מהם לצאת מכלל ישראל.

ד. לדעת הב"ח והט"ז, אומרים לאדם "חטא כדי שיזכה חברך" רק אם יש חשש שהעבירה היא המרת דת או הינתקות מוחלטת מקיום תורה ומצוות.

ד. ההשלכות לגבי דיונו

לכאורה קיימת הבחנה ברורה בין מקרה דנן לבין המקורות שצינו. אם נתייחס לשאלה הכבדה שמעסיקה אותנו, היינו עידוד הגעה לבית הכנסת, הרי שבמקרה זה חטאו של המעודד גורם לחטא גם למי שמעודדים אותו. במילים אחרות בנידון דידן המצב הוא **חטא כדי שחברך יחטא ויזכה**. וא"כ קשה ללמוד מן הדין הרגיל של "חטא כדי שיזכה חברך", העוסק במקרה שהחבר יזכה ללא חטא נוסף מצדו.

מצד שני, אם נסתמך על התשובה השנייה של התוספות, נוכל לומר שגם כאן מדובר במצוה דרבים. וכי הצלת יהודים מהתבוללות בנכר קלה היא מקיום תפילה במנין? מה גם שכבר בארנו שאותם אנשים יחללו שבת בכל מקרה כך שקשה לומר שמחטיאים אותם בעידוד זה. השולחן ערוך והרמ"א לא הביעו את דעתם בנידון, כך שנותרנו ללא הכרעה בפוסקים בעניין זה.

ה. הלעיטהו לרשע וימות

הנחת היסוד לכל הדין עד כה היא שמידה רבה של אחריות כלפי כלל האוכלוסייה היהודית רובצת על ראשי הקהילה. מתוך כך הם נקראים לעשות כל שביכולתם על מנת לסייע לכלל הציבור לשמור ככל האפשר על זהותו היהודית. מנגד עומד מאמר חז"ל הטוען, לכאורה, שאין אנו נזקקים לדאוג לרשעים, וכלשון חז"ל: "הלעיטהו לרשע וימות". מבחינה מדוקדקת של הפרשנויות שניתנו למאמר זה מסתבר שיש פירושים שונים זה מזה, ולעיתים אפילו הפוכים זה מזה.

מקורו של ביטוי זה – במסכת בבא קמא (סט, א):

תנן: כרם רבעי היו מציינין אותו בקוזזות אדמה... ושל ערלה בחרסית... אמר רשב"ג: בד"א? בשביעית, דהפקר נינהו. אבל בשאר שני השבוע הלעיטהו לרשע וימות.

1. שיטת הר"ש סיריליאן

הפירוש הקרוב ביותר לפשט הביטוי הוא הפירוש המוצע ע"י הרש"ס לירושלמי (דמאי פ"ג ה"ה)²². וכך הוא כותב:

...וקאמר רשב"ג, דבשאר שני שבוע אין מציינין, דכיוון דאין רשות לגעת בהן גזלנין הן, והלעיטהו לרשע וימות, וכל היכא דאיכא איסורא טפי, עדיף טפי כדי שימות מהרה.

השימוש בפועל "הלעיטהו" בהקשר לבני אדם, נדיר הוא במיוחד. הדבר עולה בקנה אחד עם הפרשנות החריפה המוצעת ע"י הרש"ס, ולפיה אנו מעוניינים לראות את הרשע מת ברשעתו.

2. שיטת הגרצ"פ פראנק

מאלפת מאד שיטתו של הרב פראנק (הר צבי יו"ד סי' קכה), כפי שהיא באה לידי ביטוי בתשובתו לשאלה "אם יש חיוב לאפרושי מאסורא לעובר במזיד". הוא מציע פרשנות שונה והפוכה לגמרי למושג 'הלעיטהו', וכך הוא כותב:

...ונראה לי דלשון 'הלעיטהו וימות' אינו מכוון להורות חומר הענין ולומר דמותר לדחות אבן אחר הנופל להכשילו גם בחמור. דאדרבא, כדי להצילו אנו מהדרין להאכילו הקל הקל. ור"ל שאנו מניחים לו לאכול ערלה ורבעי ואת זה יאכל עד שימות, כי זה טוב לו יותר מאיסור גזל. וכעין זה מצינו בגמרא ע"ז (כז, ב) כשרוצה לומר דכותי כשר למול אומר "מל והולך עד שתצא נשמתו" דמתוך שהוא רשע מדבר עליו בלשון של קללה.

ולדעת הגרצ"פ פראנק, מושג זה של 'הלעיטהו' מבטא דווקא את האחריות שלנו למצבו הרוחני והמוסרי של הרשע.

ההלכה נפסקה²³ כדעתו של רשב"ג, ולכן אנו מוצאים שפוסקי הלכה השתמשו בעיקרון זה

22. וכן דעת המאירי (בי"ק שם).

23. רמב"ם הל' מעשר שני פ"ט ה"ז.

יש להעיר שראשונים אחרים חולקים על כך, וסוברים שאמנם אין חובה לאפרושי מאסורא במקרה כזה, אבל בהחלט ראוי לנהוג כך. כן היא דעת הריב"ם (מע"ש פ"ה מ"א), התוס' (בי"ק שם ד"ה והצנועין) והמאירי (ד"ה ודברים). ואין סיבה לדחות בסתמא את הרמב"ם מפניהם. אמנם יש אומרים שבמצוות התלויות בארץ יש לפסוק כדעת הרמב"ם דווקא (הגר"ש גורן זצ"ל, ויבלחטי"א, הגר"מ אליהו שליט"א). אך יש שחלקו על דעה זו (כגון: חזו"א שביעית סי' כג ס"ק ה). ואף אם ננקוט כדעה הראשונה, הרי שאלה זו היא עקרונית הנוגעת לכל חלקי התורה, אף שהנפק"מ משאלה מובאת בהלכות זרעים: הערת עורך (ע.א.).

להלכה ולמעשה. ומתוך כך נשאלת השאלה: האם יש מקום ליישם עקרון זה במציאות שלנו ובכך לחדול מלדאוג לזהותם של אחינו בית ישראל או שמא אין ליישמו בדיון זה?

3. סיכום השיטות למעשה

למעשה, מדובר בשתי גישות מרכזיות בדין 'הלעיטהו': האחת רואה בביטוי זה דרך המשחררת מאחריות כלפי אחרים, ואילו השנייה רואה בזה חיזוק הצורך בדאגה לזולת. סביר מאוד לומר שלשתי הגישות על כל גוניהן, אין אנו מעוניינים לראות באובדן חלקים נכבדים מעמנו שמספרם הולך וגדל. ישנה הבחנה ברורה ביחס שנוקטים הפוסקים כלפי עבריינים ובין היחס כלפי שוגגים. נראה שדין 'הלעיטהו' מיושם בעיקר על המזידים²⁴ היינו אלה שיעברו על איסורים נוספים יחד עם האיסור הנדון.

לשם הבהרת העניין נציין שתי תשובות מגדולי פוסקי זמננו:

א. בשו"ת ציץ אליעזר (חט"ו סי' יח-יט) נשאל האם מותר או אולי צריך לכוון אדם שנוסע בשבת ומבקש זאת, ע"מ לעזור לו לקצר את משך נסיעתו וממילא את מספר האיסורים, או שמא אסור. תשובתו היא שאסור לעשות זאת²⁵. ובין היתר הוא מסתמך על עקרון 'הלעיטהו' לרשע וימות!

ב. בשו"ת יביע אומר (ח"ד יו"ד סי' ז) דן הגר"ע יוסף שליט"א בשאלה האם לתת הכשר למסעדה שתקפיד על כל דרישות הכשרות אלא שהמשגיח יצטרך להתעלם מהלקוחות שמבקשים מאכל חלבי אחר שאכלו ארוחה בשרית. האם כדאי לקבל את התנאי הזה ולמנוע מכשול אכילת טריפות ונבלות ובשר בחלב ממש או שמא יש לומר 'הלעיטהו' לרשע וימות!? מסקנתו של הרב היא שיש לתת למסעדה זו תעודת כשרות על אף הבעייתיות שבענין, משום שכך נוכל להציל רבים מעוון אכילת איסורים נוספים. אם לא תהיה המסעדה כשרה בכל זאת יאכלו בה אנשים דברים אסורים.

4. שיטת ה'עקדת יצחק'

אחד המקורות שעמד לנגד עיני הפוסקים הנ"ל היה הסיפור שמופיע בפירוש 'עקדת יצחק' לרבי יצחק עראמה²⁶. מסופר שם שבעיר מסוימת תמכה הקהילה בנשים פרוצות משום שאמרו שהן מצילות עוברי עבירה מאיסורי אשת איש ומסכנת הגויות. הרב יצחק עראמה

24. עיין שו"ת נודע ביהודה מהדו"ת אה"ע סימן ז.

25. וכן נפסק בילקוט יוסף חלק ד שבת ב עמ' קפ.

26. פרשת וירא שער כ.

מתאר את מאבקו בתופעה זו, ומגנה אותה בכל תוקף. בדוגמא זו אפשר לעמוד על רעיון 'הלעיטהו לרשע וימות'. אין אנו מצווים לדאוג כל כך לרשעים שעוברים על איסורי תורה חמורים ולדאוג לכך שיעברו איסורים יחסית קלים. שונה הוא הדבר כאשר מדובר בציבור שחילול השבת שלו לא נובע מתוך רשעות אלא מתוך חוסר מודעות. מי שפוקד את בית הכנסת בשבת למרות שהוא עושה זאת באיסור, מעוניין להתחבר לעם ישראל ולתורתו²⁷. לעומתו, הנוסע ברכב בשבת לצורכי עצמו ושואל לדרכו – רומס את ערך השבת במעשיו, ובמיוחד בארץ ישראל, שם המודעות לאיסור גדולה יותר. על כגון דא ודאי אמרינן 'הלעיטהו'.

1. פיקוח נפש רוחני²⁸

הלכה ידועה היא שפיקוח נפש, דהיינו הצלת אדם מסכנת מיתה, דוחה שבת ושאר איסורי תורה, פרט לשלוש עבירות שבהן נאמר 'ייהרג ואל יעבור'. הוא הדין גם בספק פיקוח נפש, ואפילו בכמה ספקות, ואפילו אם ברור הדבר שאינו יכול לחיות אלא לפי שעה. מקור הלכה זו מדרשת הפסוק "וחי בהם" – "ולא שימות בהם"²⁹. דין זה של פיקוח נפש מתייחס להצלת גופו הפיזי של האדם. יש מקום לברר, האם קיים מושג זה גם ביחס לצדדים הרוחניים של האדם. כשקיימת סכנה שאדם מישראל יצא לתרבות רעה, וייכשל בעבירות קלות וחמורות ויש בידנו להצילו: האם גם בזה ייאמר הכלל שאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש ויהיה מותר לחלל שבת (ושאר איסורים) כדי להצילו?

1. מחלוקת הרשב"א והתוספות

על דבר זה נשאל הרשב"א, והובאו דבריו בבית-יוסף (או"ח סי' שו) וז"ל:

נשאל הרשב"א על אחד ששלחו לו בשבת, שהוציאו בתו בחזקה מביתו ע"י ישראל מומר להוציאה מכלל ישראל, אם ישם לדרך פעמיו בשבת פן יפחידוה להמר... מי דחינן מספק זו את השבת כדדחינן בספק נפשות. והשיב: הדבר צריך תלמוד. ומ"מ,

27. בשו"ת בנין ציון החדשות סי' כג כתב: "... אבל לפושעי ישראל שבזמנינו לא ידענא מאי אדון בהם... ויש בהם שמתפללים תפילת שבת ומקדשים קידוש היום ואח"כ מחללים שבת במלאכות דאורייתא ודרבנן והרי מחלל שבת נחשב כמומר בלבד מפני שהכופר בשבת כופר בבריאה ובבורא וזה מודה בתפילה ובקידוש...".

28. בענין זה עיי' מאמרו של הגר"ש ישראלי זצ"ל: "פיקוח נפש בסכנה רוחנית" ("תחומין" ב' עמ' 27 ואילך).

29. מסכת יומא פה, א-ב.

דעתי נוטה שאין דוחין שבת על הצלה מעבירות, לפי שאמרו אין אומרים לאדם חטא כדי שיזכה חברך. ואפילו איסורא זוטא לא שרינן כדי להציל חברו מאיסור רבה...

העיר על כך הבי"י שם, שדעת התוספות אינה כן, וז"ל:

והתוס' פ"ק דשבת כתבו בתחילה כדברי הרשב"א. אח"כ הקשו מדתנן מי שחציו עבד וחציו בן חורין, כופין את רבו ועושה אותו ב"ח. וקי"ל כל המשחרר עבדו עובר בעשה. ותירצו דשאני פריה ורבייה דמצוה רבה היא. ועי"ל דדווקא היכא דפשע... בל היכא דלא פשע מידי שרי למעבד איסור זוטא כי היכי דלא ליעבד חבריה איסורא רבה...

על פי זה מסיק הבי"י מהי דעת התוספות בנידון שלנו:

והשתא אם לתירוצא דמצוה רבה, הדבר ברור שאין לך מצוה רבה מלהצילה שלא יפחידוה עד שתמר. ואם לתירוצא דמחלק בין פשע ללא פשע הכי נמי לא פשעה... ואפילו לחלל שבת בדברים האסורים מן התורה נראה דשפיר דמי. דלגבי שלא תמר ותעבור כל ימיה, חילול שבת אמרינן איסורא זוטא הוי.

2. הכרעת השו"ע והרמ"א

להלכה נפסק בשו"ע (או"ח סי' שו סעיף יד):

מי ששלחו לו שהוציאו בתו מביתו בשבת להוציאה מכלל ישראל, מצוה לשום לדרך פעמיו להשתדל בהצלתה. ויוצא אפילו חוץ לשלוש פרסאות. ואי לא בעי, בי"ד גוזרין עליו.

הרמ"א מציין על אתר: "ועיין לקמן סימן שכח סעיף י". ושם כתב הרמ"א:

מי שרוצים לאנסו שיעבור עבירה גדולה אין מחללין עליו את השבת כדי להצילו.

כמקור מציין שם הבי"י בשם הרשב"א, וכן מציין לעיין לעיל בסי' שו. הסתירה ברורה: בסימן שו מובא פסק השו"ע שמקורו בתוספות, ואילו הרמ"א מפנה שם לפסק הלכה באותו עניין כדעה החולקת של הרשב"א. כבר עמדו על כך נושאי כלי הטור והשו"ע והציעו תירוצים שונים לענין זה:

הט"ז מבחין בין מצב שבו תימצא הבת בעבירה באופן תמידי, שעל כך יש לחלל שבת, לבין מצב שבו מדובר בעבירה חד-פעמית, ואז אין כל היתר לחילול שבת. ובדומה לכך כתב הגר"א:

משא"כ בסיי שכח סעי' י, אע"ג דעבירה גדולה, מ"מ אין מחללין שבת עליה, דאין מצוה גדולה משמירת שבת, משא"כ כה"ג, להביאה לכלל ישראל³⁰.

ואילו הב"ח מבחין בין מצב שבו מפחידים אותה וקיים חשש שתמר דתה שבקרה כזה יש לחלל את השבת, לבין מצב של אונס שחומרנו פחותה יחסית (אונס רחמנא פטריה) ואין היתר לחלל שבת על כך.

3. ההשלכות לדיוננו

מהמקורות הנ"ל נמצאנו למדים שהביטוי 'פיקוח נפש' מתפרש גם במובן של חשש לאובדן רוחני, וגם במקרה כזה אמרינן אין לך דבר העומד בפני פקו"נ³¹. מסתבר ששמירה על זהות יהודית בגולה מהווה מעין מחסום בפני ההתבוללות. אם כך, נצטרך לומר שיהיה מותר לחלל שבת (ולעבור גם על איסורים אחרים לפי הצורך) כדי להציל יהודים מחשש לאובדנם מבחינה רוחנית.

אך נראה שאי אפשר להתעלם מהשוני המהותי שקיים בין הדינים: במקרה הנידון בראשונים מדובר לכאורה על מעשה חד פעמי של חילול שבת שהתוצאה שלו עשויה להיות ישירה ומיידית – הצלת הבת מהמרת דתה. בעוד שבסוגייתנו, חילול השבת אינו גורר באופן ישיר את ההצלה, ולכל היותר הוא מרכיב חשוב בהליך חיזוק היהדות. מאידך, הרי זהו הדבר היחיד שעוד ניתן לעשותו. כמו כן חילול השבת במקרה דנן עשוי להימשך לאורך זמן לא מוגבל. זוהי דילמה לא קלה.

פרק שני - דרכי הפסיקה

א. פסיקה למצבים כתיקונם ולשעת הדחק

1. הנחת יסוד

אחד המאפיינים הבולטים של ההלכה היהודית לדורותיה, היא המידה הרבה של "דינמיות שמרנית" שיש בה. מצד אחד יש בה הקפדה מרובה שלא לשנות מאומה ממה שנמסר מדורי דורות. מצד שני אפשר למצוא בהלכה מעין "מנגנון פנימי" שדואג לכך שתהיה התאמה מרובה למציאות שאליה ההלכה מתייחסת.

30. ועיי מש"כ על כך הגר"ש ישראלי זצ"ל (עמוד הימיני סי' יא פרק ב אותיות ו-ט).

31. ועיי מאמרו של הרב פרופ' נחום רקובר: "חילול שבת לשם הצלה משמדי" ("יתחומין" יז עמ' 25 ואילך).

חז"ל (חגיגה ג, ב) ניסחו עקרון זה בלשונם החדה ואמרו:

"דברי חכמים כדרבונות וכמסמרות נטועים בעלי אסופות נתנו מרועה אחד". למה נמשלו דברי תורה... אי מה דרבן זה מיטלטל אף דברי תורה מיטלטלין – ת"ל "מסמרות". אי מה מסמר זה חסר ולא יתר אף דברי תורה חסרין ולא יתרון – ת"ל "נטועים". מה נטיעה זו פרה ורבה אף דברי תורה פרין ורבין...

דברי תורה, עפ"י דברי הגמרא, נמשלו למסמר נטוע. מצד אחד זהו מסמר שמסמל את הקביעות. מצד שני מדובר בנטיעה שכולה התפתחות ושינוי. לשם הדגמת עקרון "הדינמיות השמרנית", או כלשון חז"ל "מסמרות נטועים", נציין את אחד הפסקים המפורסמים של הגרש"י אויערבך זצ"ל (מנחת שלמה סי' לה). הרב נשאל מה לעשות בימינו כאשר נאלצים להגיש אוכל לאנשים שאינם מברכים. כידוע, השו"ע פסק (או"ח סי' קסט סעי' ב) שאין לעשות זאת. הרב פסק שבמקרה זה, לאור הבנתו את המציאות, הדין הוא להקל ולהגיש אוכל שכן ע"י כך יימנעו בעיות חמורות אחרות. זוהי דוגמא לדין שנפסק בשולחן ערוך במפורש ושעפ"י פרשנותו של הרב אויערבך זצ"ל מקבל משמעות אחרת לחלוטין³².

2. הסמכות

כמובן, יכולת זו, להכריע ולפסוק פסקים כגון אלה לא ניתנה לכל אחד. דרושה סמכות הלכתית בעלת שיעור קומה כמו הגרש"י אויערבך זצ"ל על מנת שתצא מתחת ידה פסיקה כזו.

במובנים רבים, פועלת המערכת ההלכתית כמו כל מערכת אחרת שיש בה תקנות לימים כתיקונם ולצדן תקנות לשעות חירום. כשם שלא כל אדם מוסמך להורות על שעה כשעת חירום, כך בהלכה לא כל ת"ח רשאי להכריז על שעה כשעת הדחק – שעה שיש בה הפסד מרובה וכדומה.

32. אך נראה שיש לחלק: בנידונו של הגרש"י, הימנעותו של אדם מלכבד את החבר במאכל תגרום לו לשנוא את אותו אדם. ובכך, אם לא יתן לו, יעבור אותו אדם באיסור לפני עיוור' ביחס לאיסור 'לא תשנא את אחיך בלבבך', שהוא איסור חמור יותר מאשר אכילה ללא ברכה. ואין להסיק מכאן שמותר להכשיל יהודי בעבירה כדי לזכות אותו במצוה. עוד יש להעיר, שאין כאן פרשנות חדשה להלכה אלא התייחסות לנתונים חדשים שנתווספו למקרה הנדון: הערת עורך (ע. א.).

3. הרע במיעוטו

באותה מסגרת הלכתית אפשר למצוא הלכות שנועדו מלכתחילה למציאות אחת, והלכות לשעות של בדיעבד, שנועדו למציאות אחרת. כבר בתורה שבכתב אפשר למצוא הבחנה בין דין רצוי ובין דין שהינו פרי כורח הנסיבות שבלעדיהן היה הדין שונה³³. בדברי חז"ל ובספרות הפוסקים לדורותיה אפשר למצוא דוגמאות רבות לדין בשאלת "הרע במיעוטו"³⁴. המקור לכל הדיונים הוא הסוגיא בסוטה (מח, א):

...אמר רב יוסף: זמרי גברי ועני נשי – פריצותא, זמרי נשי ועני גברי – כאש בנעורת. למאי נפקא מינה? לבטולי הא מקמי הא...

בספרות הפוסקים לדורותיה כאמור, משמשת סוגיא זו כמקור לדין בשאלות רבות מאוד. המשותף לכולן הוא פסיקה בלב כבוד וכואב של גדולי הפוסקים שנקראים לויתור על ערך אחד לטובת ערך אחר גדול ממנו, בבחינת הרע במיעוטו. נציין כדוגמא אחת מיני רבות, את השאלה שנשאל החיד"א (שו"ת חיים שאל ח"א סי' ו). הרב נשאל ע"י ראשי קהילה שבה רוב האנשים מתגלחים בתער, אם יהיה נכון להתיר לעוברי איסור אלה להתגלח בספירת העומר ובתמורה הם יסכימו להתגלח בכל ימות השנה בהיתר. הרב פסק להתיר להם אם, ורק אם, אין ברירה אחרת.

ב. צמצום כמות האיסורים ואיכותם

חז"ל המשיכו בדרך זו וקבעו מספר הלכות שאותן הם קישרו לקונסטלציה מסוימת. בכך הם דאגו למזער את הנזקים שעשויים היו להיות ללא תקנתם. כך למשל אומרת הגמרא (שבת קנג, א) שאדם שבא בדרך וחשכה עליו שבת, הותר לו למסור כספו לנכרי וכל כיוצא ב בכדי שיביאם לביתו, למרות היות העניין כרוך בשאלות של העברה ברשות הרבים ובהכנסה מרשות לרשות שבאופן עקרוני יש בזה איסורי תורה. והטעם לכך הוא³⁵:

קים להו לרבנן דאין אדם מעמיד עצמו על ממונו. אי לא שרית ליה, אתי לאיתויי ד' אמות ברשות הרבים.

33. אשת יפת תואר – דיברה תורה כנגד יצר הרע. דוגמא נוספת – בשר תאווה.

34. ידועה ומפורסמת האמרה: "מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין". עיין בזה שו"ע או"ח תרח, א, ומשנ"ב ס"ק ב.

35. ע"י שו"ע או"ח רסו, א.

כלומר, מוטב שיעבור על "איסור קל" כגון אמירה לנכרי (איסור דרבנן לרוב השיטות) מאשר שיעבור בעצמו על איסורי דאורייתא (לכל הדעות). בכל פעם שנזקקים לעשות מעשה שהיה ביסודו אסור כגון אכילה ביום צום לחולה וכדומה, ההמלצה היא לאכול "פחות פחות מכשעור", ובכך להקטין באופן משמעותי את חומרת הדבר³⁶.

ג. הסתמכות על דעת יחיד

כלל ידוע הוא, שפוסקים הלכה כדעת הרוב על פי הפסוק: "אחרי רבים להטות". יחד עם זאת אנו מוצאים, שלעיתים נפסקה הלכה כדעת יחיד אף שרבים חלוקים עליו. התוספתא³⁷ אומרת שזו הסיבה שבגללה הוזכרו דברי היחיד לצד דברי הרבים:

לעולם הלכה כדברי המרובין. לא הוזכרו דברי היחיד בין המרובין, אלא שמא הוצרך להם שעה ויסמכו עליהם.

עיקרון הלכתי זה מופיע שוב במסכת נידה (ו, א) עם הסתייגות מסויימת:

ת"ש מעשה ועשה רבי כרבי אליעזר, לאחר שזכר אמר: כדי הוא רבי אליעזר לסמוך עליו בשעת הדחק. והווינן בה: מאי לאחר שזכר? אילימא לאחר שזכר דאין הלכה כרבי אליעזר אלא כרבנן, בשעת הדחק היכי עביד כוותיה? אלא דלא איתמר הלכתא, לא כמר ולא כמר, וכיון שזכר דלאו יחיד פליגי עליה, אלא רבים פליגי עליה – אמר, כדי הוא רבי אליעזר לסמוך עליו בשעת הדחק.

משמע מדברי הגמרא הנ"ל שאפשר לסמוך על דעת יחיד רק כאשר לא איתמר הלכתא. אבל כשכבר איתמר הלכתא, אף בשעת הדחק אין סומכים על דעת יחיד. ושתי שאלות בדבר:

1. באיזה מקרה יכולים לסמוך על דעת יחיד בטענה שזו שעת הדחק?
2. באיזה דין נאמרו הדברים הללו? האם באיסורי דאורייתא או רק באיסורי דרבנן?

³⁶ נראה שיש לחלק מהותית בין הנושאים: באכילת "הקל הקל תחילה", מדובר באיסור הנדחה מפני פקו"נ, הדוחה את כל המצוות, ושם ישנה עדיפות לאיסור קל על פני איסור חמור. לעומת זאת, במי שחשכה לו בדרך, האיסור הקל היה נשאר בתוקפו, ואף אחד לא היה מוסמך להורות לו לעבור עליו; אלא שחז"ל התירו במקרה זה באופן חריג, ואין לנו אלא מקרה זה בלבד: הערת עורך (ע. א.).

³⁷ עדויות א, ה.

בראשונים מצאנו כמה שיטות בדבר³⁸:

1. הדין האמור קיים רק על פי המתכונת האמורה בגמרא, היינו שכבר הורה חכם כמותו ואחר כך נזכר שרבים חולקים עליו.
2. לפסוק כדעת יחיד זו היא סמכות בלעדית לחכמי התלמוד. אבל שאר הפוסקים אינם רשאים לנהוג כך.
3. כאשר הפסיקה על פי הכללים, אפשר לפסוק כדעת יחיד נגד רבים. אבל כאשר נאמר במפורש שהלכה כדעה אחת, אין אפשרות לפסוק כדעה השנייה גם בשעת הדחק. כמו כן נחלקו ראשונים ואחרונים בשאלה האם עיקרון זה חל בדיני דאורייתא או שמא רק בדרבנן.

ד. השלכות לימינו

גדולי ישראל בדור הקודם, נחלקו בשאלת השמיטה בזמן הזה³⁹. המצדדים בהיתר מכירת הקרקעות לנוכחים, ובתוכם מרן הרב קוק זצ"ל, מסתמכים בין השאר על הסברה שהואיל ולדעת הרז"ה והראב"ד אין השמיטה נוהגת כלל בזמן הזה, אף לא מדרבנן, והואיל והשמטת הקרקעות, יש בה משום הפסד מרובה, ודוחק כלכלי ליישוב היהודי בארץ – הרי הדין נותן לסמוך בשעת הדחק על דעת יחיד ולהתיר את עבודת האדמה בשמיטה. בעל החזון-איש זצ"ל, לעומת זאת, התנגד לדעה הסוברת שאפשר לסמוך בשעת הדחק על יחיד נגד הרבים במחלוקת הפוסקים⁴⁰.

ה. הרחקה מהרפורמים ודומיהם כשיקול בפסיקה ההלכתית

ההלכה היהודית נעה מהיוסדה ועד היום, לאורך שני צירי זמן: ציר אחד – אנכי, שראשיתו במשה קיבל תורה מסיני והמשכו נצח כנצחיותה של התורה. הציר השני – ציר אופקי, שמסמל את המפגש של העולם הנצחי שבתורה עם העולם הזמני שבכל דור ודור. פעמים הרבה המפגש הזה תרם רבות לפיתוחה של התורה ולהפצתה בעולם. פעמים יצאו אנשים מהמחנה וניסו לשנות "לעדכן" ו"לרענן" מה שנראה **בעיניהם** כדרוש תיקון. ניסיון זה לפגוע בשלמות התורה ובנצחיותה נתפס כמלחמת קיום התובע גיוס כוחות כללי לשמירה ולהצלת התורה. ככל שעולמו של הנתפס כמאיים קרוב היה לעולמה של היהדות, כך גדולה הייתה יכולת

38. עיין אנצקלופדיה תלמודית ערך הלכה עמוד רס.

39. עיין מאמרו של הרב שילת בנושא זה בספר 'בירורים בהלכות הראי"ה'.

40. שביעית ס"י כג.

השפעתו, וממילא – החשש מפניו. וכך אנו מוצאים בחז"ל ובפוסקים נטייה לחומרא בפסיקה ככלי נשק במלחמה מפני אויב שנראה כל כך קרוב ושבפועל היה כל כך רחוק. נציין מספר קטן של דוגמאות להמחשת רעיון זה:

1. היחס לספרים החיצונים

בתקופה שבה לא היה ברור עדיין מה כלול בתוך כתבי הקודש ומה לא (תקופת הקנוניזציה), היה צורך להרחיק את הציבור מספרים שהיו קרובים מאוד לספרי התנ"ך, אך הורחקו מכתבי הקודש, ולכן קבעו חז"ל (סנהדרין ק, ב):

רבי עקיבא אומר אף הקורא בספרים חיצונים – אין לו חלק לעולם הבא⁴¹.

בימינו, כשברור לכולם מהם כ"ד ספרי התנ"ך, היחס לאותם ספרים הוא כיחס לספרי היסטוריה, ומימלא אין עוד מקום לאסור את קריאתם.

2. ביטול מנהגים

חז"ל היו ערים להשפעות הרבות שיש לכתות מסויימות על העם ועל אמונתו. חז"ל לא היססו לבטל מנהג כאשר ניתנה לו פרשנות המחזקת השקפת עולם שעלולה היתה להשפיע על חלק מהעם. הם ויתרו על המנהג הגם שהיה בעל ערך גדול כשלעצמו. לפעמים הם תיקנו אותו למנוע שיבוש אפשרי בהבנתו. וכך אנו מוצאים במסכת ברכות שתי דוגמאות הממחישות עיקרון זה:

אמר רב יהודה אמר שמואל: אף בגבולין בקשו לקרות כן (עשרת הדברות), אלא שכבר בטלום מפני תרעומת המינין

(ברכות יב, א)

...כל חותמי ברכות שבמקדש היו אומרים 'עד העולם'. משקלקלו הצדוקים (י"ג): המינין) ואמרו: אין עולם אלא אחד – התקינו שיהו אומרים 'מן העולם ועד העולם' (ברכות נד, א).

3. בפסיקה

ידועה ומפורסמת אמרתו של החתם סופר⁴²: "חדש אסור מן התורה" – בהקשר למיקום

41. ע"י בספר מרגליות הים (לרב ראובן מרגליות, עמ' 168, הוצ' מוסד הרב קוק, י-ם תשל"ז).

42. שו"ת חת"ס או"ח סי' כח.

הבימה בבית הכנסת. בעל החת"ס, שחי בתקופה שבה מנשבות היו במחנה ישראל רוחות מסוכנות, ידע לבצר את המחנה ולשמר אותו מפני מה שנתפס בעיניו אז כמזיק בשעתו. לענייננו אם נתיר נסיעה ברכב בשבת לבית כנסת, נעמוד בפני מצב שבו נשאל את עצמנו: הללו (הרפורמים) מחללים שבת בדרכם לביהכ"נ והללו (הנוסעים ברכבם לביהכ"נ בשבת) מחללים שבת בדרכם לביהכ"נ, במה שונים אלה מאלה?

פרק שלישי – הצעות מעשיות לפיתרון

פוסקי ההלכה⁴³ שנזקקו לשאלה שאנו דנים בה, הציעו מספר פתרונות אפשריים, שאותם נוכל להבין היטב לאור התשתית שיצקנו עד כה.

א. אמירה לנוכרי במקום מצוה

כל דבר שאסור לישראל לעשותו בשבת, אסרו חכמים לומר לנוכרי לעשותו לישראל בשבת⁴⁴. יחד עם זאת, מציינת הגמרא, שעשיית המלאכה על ידי נוכרי בשבת, מותרת בשני מקרים: א. לצורך מצוות יישוב ארץ ישראל מותר לומר לנוכרי שיכתוב שטר קנייה בשבת⁴⁵. ב. הבא בדרך וחשכה לו בערב שבת, מותר לו למסור כיסו לנוכרי⁴⁶. על יסוד דברים אלה הציעו הפוסקים שנתיר אמירה לנוכרי בשבת, ונמליץ בפני הפוקדים את בית הכנסת באיסור, שיעשו זאת באמצעות נוכרי שיסיע אותם הלך וחזור. הטעם לכך הוא שמדובר בצורך מצוה, ובצורך כזה יש דעה המתירה אמירה לנוכרי⁴⁷. כך נצמצם באופן משמעותי את מספר האיסורים וחומרתם. למעשה לא יעברו היהודים הללו על שום איסור בהסתמכם על דעה זו. מאותה סיבה פסקו שמותר להוביל במקרים מסוימים זקן או נכה ברכב נהוג ע"י נכרי.

ב. שב ואל תעשה

לעומת רעיון זה הועלתה הצעה לארגן הסעה מאורגנת באוטובוס שלצורך העניין ייקרא "שבוס" וינהג בו נוכרי, שאף מראהו החיצוני מעיד על כך שהוא נוכרי ללא כל ספק⁴⁸. הצעה

43. הרה"ג הרב עובדיה יוסף שליט"א מתוך הקלטה של שיעור; שו"ת במראה הבזק (חלק ג עמ' 67). על פי עדותם של עורכי הספר, כל האמור בחלק זה קיבל את ברכתו והסכמתו של הרה"ג שאול ישראלי זצ"ל.

44. רמב"ם הל' שבת ו, א; שו"ע או"ח סי' שכה.

45. גיטין ה, ב.

46. שבת קנג, א.

47. דעת בעל העיטור, הובאה בשו"ע או"ח רעו, ב. הרמ"א מציין שם שיש להחמיר בזה במקום שאין בו צורך גדול.

48. כך סיפר הרב ש. ריסקין שליט"א שהתייעץ בענין זה עם הרה"ג הרב י.ד. סולובייצ'יק זצ"ל שפסל את היישובוס.

זו הועלתה בפני רבנים באמריקה והם דחו אותה מחשש להידמות לרפורמים. משום כך העדיפו במקומות מסוימים להתעלם ולהניח למצב כפי שהוא, כלומר, לתת לאנשים לבוא כרצונם ולקוות שיבואו בעתיד הקרוב בדרך מותרת. שאלה נוספת שהועלתה היתה, האם לפתוח רשמית את מגרש החנייה של בית הכנסת. המתנגדים גרסו שמוטב ליצור את הרושם שמי שבא כבר באיסור לא יעשה זאת בהפגנות ע"י כך שיחנה בחניית בית הכנסת, אלא יחנה בריחוק מקום ככל האפשר.

ג. דאגה לאירוח בקרבת מקום לבית הכנסת

עיקרו של הדיון שלנו נע סביב השאלה אם מותר, רצוי או אסור לגרום לאדם לעבור על איסור נסיעה בשבת כדי להגיע לבית הכנסת. יש מי שמעדיף להעלים עין מהנעשה מחוסר ברירה ויש מי שמעדיף לצמצם בחומרת האיסורים. קיימת דרך נוספת, שאמנם פותרת את הבעייתיות, אבל יישומה בפועל מוטל בספק⁴⁹: ארגון מקום לינה למוזמנים לליל שבת, דבר שימנע מהם את הצורך בנסיעה חזרה הביתה בשבת. אין ספק שאם ההזמנה לשבת תתקבל במלואה (כולל הלינה) הרי שאין כאן שום איסור. יש מי שכתב⁵⁰ שגם כאשר ספק אם המוזמן ייענה להזמנה ללון, ורבים הסיכויים שיעדיף לשוב לביתו בשבת, אעפ"כ אין איסור בהזמנתו, שכן הוא זה שבחר לחלל את השבת ואנחנו עשינו את כל מה שיכולנו כדי למנוע זאת ממנו.

השלכות נוספות: מכאן נוכל להסיק שמותר יהיה להזמין חילוני לערב שבת בתנאי שנציע לו להישאר עמנו לכל השבת. הרב משה שטרנבוך⁵¹ התיר לבעל תשובה להזמין אליו את הוריו שאינם שומרי מצוות, למרות החשש שיגיעו אליו ברכב. זאת משום שכוונתו של בעל התשובה היא להחזיר את הוריו בתשובה. כמדומני שהרב התנה את פסיקתו בזה שיציע להם ללון אצלו בשבת.

49. קשה להאמין **שברמה ציבורית**, כשמוזמנים אדם לבית הכנסת לפעילות, יסכים לבוא **בכל שבוע** וללון בקרבת מקום. אולם אין ספק שבכל זאת יש ערך חינוכי גדול בהזמנה מעין זו שמצהירה קבל עם ועדה: השבת יקרה לנו מאוד ואנו עושים הכל למען שמירתה.

50. עיין בזה במאמרו של הרב א. ש. וייס: "הזמנת אורחים לא דתיים לשבת" ("תחומין" יח' עמ' 184-189).

51. תשובות והנהגות עמ' 358.

סיכומו של דבר

סקרנו בקצרה את מכלול הבעיות שעולות מדיון בשאלה כיצד יש להתייחס בחו"ל לאותם שבאים לבית הכנסת ברכבם בשבת. עמדנו על כך שהבעיה המרכזית היא בשאלה האם מותר לעודד אותם לבוא באמצעות טלפון או ארגון פעילות מיוחדת וכדומה. בחנו את ההיבטים השונים בבעיה זו תוך ניסיון לבדוק דרכים להיתר. קצרה ידנו מיכולת הכרעה בשאלה זו, ולכן השארנו את הדיון לבדיקתם של פוסקי הלכה מובהקים. ברור שאין כל מניעה לאפשר לאותם שבאים ברכבם ללא עידוד מצדנו להתפלל בבית הכנסת. מה גם שאם נבוא ונוכיח אותם, במקום לתקן נמצאנו מקלקלים, ולעיתים יהיה הדבר בגדר "מעוות לא יוכל לתקון". בעניין זה מן הראוי להיזכר בדברי חז"ל: "כשם שמצוה לומר דבר הנשמע כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע".

הגמרא⁵² מציינת שלעיתים יש זמן המוגדר: "עת לעשות לה' הפרו תורתך". דומה שצריך להעמיד אל מול מאמר זה את האופציה ההפוכה: "הפרו תורתך - עת לעשות לה'" ולהיזהר מעיוותים וקלקולים שיכולים להשתרש בחיי הקהילה ולזעזע את יסודותיה. הדיון בנושא זה שימש לנו כפתח לבחינת השיקולים והדילמות ההלכתיות שמלוות כל פוסק הלכה בשעת מלאכתו. אחריות עצומה רובצת על כתפיו של פוסק הלכה בשאלות פשוטות של איסור והיתר על אחת כמה וכמה כשמדובר "בדיני נפשות" כמו בדיון שלפנינו. דיון בשאלה זו, פותח פתח נרחב לדיון בשאלות דומות שבהם צריכים למתוח את גבולות ההלכה, אך כאמור, זהו עניין לגדולי הפוסקים ולהם בלבד.

הרמב"ם בסוף אגרת השמד⁵³ מנסח בלשונו את היחס שיש לתת למחללי שבת הבאים לבית הכנסת, וז"ל:

...וגם אינו ראוי להרחיק מחללי שבתות ולמאוס אותם, אלא לקרבם ולזרזם בעשיית המצוות. וכבר פרושו ז"ל, שהפושע שפשע ברצונו, כשיבוא לבית הכנסת להתפלל מקבלים אותו, ואין נוהגים בו מנהג בזיון, וסמכו אותו לדברי שלמה ע"ה: "לא יבוז לגנב כי יגנוב" - לא יבוזו לפושעי ישראל שהן באים להתפלל בסתר ולגנוב מצוות.

52. סוף מסכת ברכות.

53. מהדורתו של הרב שילת.